

Wijzer stemmen?

StemWijzer, Kieskompas en het voorgeprogrammeerde electoraat

Thomas Fossen, Joel Anderson en Will Tiemeijer

Stemhulpen maken kiezen eenvoudiger: door online enkele vragen te beantwoorden wordt je verteld welke partij bij je past. Hoe dat wordt bepaald, is voor de kiezer echter moeilijk te zien. Verkiezingsprogramma's worden omgezet in meerkeuzevragen, maar hoe wordt bepaald wat de belangrijkste vragen zijn? Wie zit er achter de stemadviezen en vanuit welk beeld van de democratie bieden zij hun diensten aan? Op basis van diverse onderzoeken naar 'Voting Advice Applications' geeft dit hoofdstuk een kijkje in het virtuele stemhokje.

7.1 Inleiding

Stemmen is moeilijker dan ooit. Elektronische stemhulpen zoals StemWijzer en Kieskompas trachten daarom de kiezer te helpen om door de overvloed aan – niet zelden gekleurde – informatie die in verkiezingscampagnes over hen uitgestort wordt, de weg te wijzen naar de partij die het beste aansluit op hun beleidsvoorkeuren. Deze stemhulpen presenteren zich als een tussenpersoon, een 'matchmaker', die de voorkeuren van de gebruiker koppelt aan de beleidsplannen van de partijen – en de voorprogrammering via partij-spindoctors omzeilen. Hier is duidelijk vraag naar. De wereld van de elektronische stemhulpen, ofwel 'Voting Advice Applications' (VAA's), waarvan StemWijzer en Kieskompas in Nederland de bekendste voorbeelden zijn, maakt de laatste jaren een stormachtige ontwikkeling door. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 bijvoorbeeld, werd de Stemwijzer geraadpleegd door 38% van de stemgerechtigden. Ook internationaal zijn VAA's zich enorm aan het uitbreiden, soms onder begeleiding van de makers van Kieskompas en StemWijzer.

Wetenschappelijk onderzoek maakt aannemelijk dat VAA's een bescheiden maar significante invloed op het stemgedrag hebben (zie Walgrave, Van Aelst & Nuytemans, 2008; Cedroni & Garzia, 2010). Weliswaar laten

weinig gebruikers zich naar een heel andere partij sturen dan ze bij voorbaat in gedachten hadden, maar de waarschijnlijkheid dat gebruikers daadwerkelijk gaan stemmen op de partij die ze in gedachten hadden is groter wanneer deze ook als resultaat uit de stemhulp rolt (Wall, Krouwel & Vitiello, 2011). Bovendien lijkt het gebruik van een stemhulp een positief effect te hebben op de opkomst (Marschall & Schmidt, 2010).

Gegeven hun prominente plek in het huidige politieke landschap is het begrijpelijk dat deze stemhulpen met grote aandacht en enige argwaan worden bekeken. Veel kritiek richt zich op de mogelijkheid van bewuste manipulatie: het gevaar dat een bepaalde politieke partij in de resultaten bevoordeeld wordt, ofwel door de makers van de stemhulp, ofwel door strategische standpuntbepaling door politici. Dit zijn belangrijke punten, want de mogelijkheid van bewuste 'voorprogrammering' van de kiezer ligt altijd op de loer.

Maar minstens zo belangrijk – en veel minder besproken – zijn de subtiele, *niet*-beoogde en vaak impliciete vormen van sturing. Het zijn juist deze vormen van 'voorprogrammering' waar we onze aandacht op zullen richten. Ten eerste: bij de ontwikkeling van een VAA worden veel ontwerpkeuzes gemaakt en die keuzes hebben effecten. Ook bij de meest wetenschappelijke en onpartijdige stemhulpen kunnen de selectie van vragen, de categorisering van partijposities of de presentatie van een 'stemadvies' partijen bevoordeelen of kiezers sturen door de aandacht te richten op sommige onderwerpen en niet op andere. Ten tweede: meer algemeen valt te betwijfelen of het complexe keuzeprocess dat het vormen van een stemvoorkeur is, überhaupt wel te 'vangen' is in een neutraal algoritme dat persoonlijke voorkeuren logisch samenvat in een geaggregeerd oordeel. Omdat stemhulpen altijd moeten abstraheren van de politieke werkelijkheid om hun vorm van ondersteuning te bieden, is het onvermijdelijk dat daarbij keuzes tot versimpeling worden gemaakt die kiezers op de een of ander manier sturen. Ten derde: stemhulpen maken bepaalde veronderstellingen over wat een competente burger moet weten en hoe hij hoort om te gaan met zijn verantwoordelijkheid als kiesgerechtigde. Het min of meer expliciete doel van VAA's is opvoeding van de burger en versterking van de democratie. Maar dan is het belangrijk om te kijken of het normatieve beeld van de 'verstandig kiezende burger' en een 'goed functionerende democratie' dat in VAA's wordt verondersteld en uitgedragen, niet eenzijdig is. Zijn democratie, burgerschap en politieke betrokkenheid te reduceren tot de koppeling van gegeven meningen van burgers over beleidsvoornemens aan de beleidsstandpunten van partijen? Zijn er andere geldige stemmotieven die daardoor buiten beeld blijven? Zijn er andere opvattingen van democratie die hierdoor minder aandacht krijgen? Is de 'educatie' van VAA's misschien toch wat eenzijdiger dan gewenst?

De vraag die we hier centraal stellen is dan ook: welke (vooral impliciete) vormen van sturing of voorprogrammering treffen we aan in stemhulpen? Na een kort overzicht van de ontwikkelingsgeschiedenis van stemhulpen op het mesoniveau van analyse nemen we een kijkje onder de kap om te zien wat voor sturende keuzes bij de constructie van stemhulpen gemaakt (kunnen) worden op microniveau. Hier zullen we zien dat stemhulpen op niet onomstreden aannames berusten, die gebruikers op verschillende manieren bepaalde kanten opsturen. Vervolgens zullen we kijken welk betwistbaar beeld van burgerschap en democratie wordt verondersteld in bestaande stemhulpen. Ook hier, op een meer conceptueel macro-niveau, zullen we laten zien dat stemhulpen niet neutraal zijn.

7.2 Ontwikkelingsgeschiedenis

Zorgen over de kwaliteit van de kennis, het oordeelsvermogen en de betrokkenheid van kiezers zijn verre van nieuw. Politiek denkers, van Plato en Cicero tot Joseph Schumpeter en Walter Lippman, hebben het gebrek aan burgercompetenties onder het 'volk' gezien als een onvermijdelijk probleem waar politieke systemen mee om moeten gaan, vaak met een sterkere rol van experts en elites. Het volk zou zich vooral laten leiden door emoties, beeldvorming en de waan van de dag. Anderen, zoals Jean-Jacques Rousseau en John Dewey, beschouwen dit elitisme als minstens zo gevaarlijk als de onwetendheid van het volk, en pleiten voor een programma van educatie dat het volk kan transformeren tot beter geïnformeerde en meer betrokken burgers. Stemhulpen staan in deze traditie. Ze beloven een nieuwe bijdrage te leveren aan de oplossing van dit aloude dilemma door burgers gereedschap te geven waarmee zij zelf betere politieke keuzes kunnen maken, zonder irreëel zware eisen te stellen aan hun vermogens en zonder veel beslag te leggen op hun tijd en aandacht.

Al in de jaren zeventig waren er in Nederland goed verkochte samenvattingen van partijprogramma's beschikbaar, samengesteld door Isaac Lipschits, die een inhoudelijke vergelijking van de partijprogramma's gemakkelijker maakten. Maar de stemhulp zoals wij hem kennen, is voor het eerst ontwikkeld in 1989 als een voorkeurstest op papier en op diskette, naar het model van de persoonlijkheidstesten bekend uit weekbladen. Deze 'StemWijzer' werd ontwikkeld voor het voortgezet onderwijs door de Stichting Burgerschapskunde, voorloper van het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP) en nu het 'ProDemos: Huis voor democratie en rechtsstaat' van de Rijksoverheid.¹ Het doel was volgens de makers

1 www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/democratie-en-burgerparticipatie/versterking-nederlandse-democratie/huis-voor-democratie-en-rechtsstaat.

in eerste instantie educatief: het vergroten van de kennis van de programma's en beleidsplannen van politieke partijen in een tijd waarin verkiezingsprogramma's nauwelijks nog gelezen worden (De Graaf, 2010; De Graaf & Scheltens, 2011). Tevens was (en is) het een poging om de aandacht van burgers te verleggen van imago's van kandidaten en de waan van de dag naar waar het werkelijk om zou moeten gaan in verkiezingen, namelijk de inhoud, waaronder wordt verstaan: de beleidsvoornemens. Het idee nam een vlucht nadat StemWijzer in 1998 voor het eerst online ging.² In daarop volgende verkiezingen werd de StemWijzer, mede door samenwerking met dagbladen en televisie, steeds bekender en populairder. In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 werd de StemWijzer door ruim twee miljoen gebruikers ingevuld, een record dat vier jaar daarop ruim gebroken werd met 4,7 miljoen. Bij recente verkiezingen gebruikte grofweg een derde van het electoraat de StemWijzer.

Met de plotselinge populariteit kwamen ook de eerste kritieken op de stemhulp – en de eerste concurrentie. Zo betoogde de econoom Loek Groot (2003) in een evaluatie van de StemWijzer van 2002 dat deze op veel punten tekortschoot; de stellingen waren ambigu geformuleerd, vertoonden te veel overlap en waren niet voldoende onderscheidend tussen verschillende partijen. In het kielzog van de kritiek werd in 2006 'Kieskompas' gelanceerd door een bv van de Vrije Universiteit Amsterdam en commerciële instellingen. Kieskompas claimde (en claimt nog steeds) een meer wetenschappelijk verantwoorde aanpak te hebben.

StemWijzer en Kieskompas staan voor twee concurrerende visies op de ontwikkeling van online stemhulpen die zich vooral op methodologisch vlak van elkaar onderscheiden, hoewel ze dezelfde functionaliteit hebben.³ Ze verschillen zowel in techniek als presentatie (we gaan hier in de volgende paragraaf uitgebreid op in). Onze indruk is dat deze verschillen met name voortkomen uit een verschil van inzicht over de vraag hoe betrouwbaarheid en onpartijdigheid gewaarborgd moeten worden. Volgens de makers van StemWijzer is daarvoor met name de eenvoud van

2 De eerste online VAA werd ontwikkeld in Finland in 1996 (Ruusuvirta, 2010).

3 Daarnaast bestaat een veelkleurig scala aan online applicaties die het centrale idee van een reeks stellingen en een 'stemadvies' als uitkomst overnemen, maar daar heel anders vorm aan geven of een heel andere motivatie hebben. Sommige richten zich op andere stemoverwegingen dan beleidsvoornemens, zoals retrospectieve VAA's die niet vooruitkijken aan de hand van beleidsvoornemens, maar terug, bijvoorbeeld aan de hand van het stemgedrag van partijen of kandidaten bij wetsvoorstellen (StemmenTracker). Andere VAA's richten zich op de kenmerken van kandidaten (wiekiesjij?) of de ideologie en principes van partijen (PartijenWijzer) (deze voorbeelden zijn allemaal van het IPP, ontwikkelaar van de StemWijzer). Daarnaast zijn er VAA's die een bepaald belang verdedigen of een bepaalde groep centraal stellen (gayvote, groene kieswijzer, de studentenkiezwijzer en de levensbeschouwelijke kieswijzer). En er zijn vele persiflages.

de *tool* van belang. 'Een politieke voorkeurttest moet in formulering van stellingen, taalniveau en woordgebruik, lay-out, elkaar uitsluitende antwoordcategorieën én presentatie van de uitslag simpel en eenduidig te begrijpen zijn' (De Graaf & Scheltens, 2011). Hieraan kunnen we de onderliggende techniek en methodologie toevoegen: om de applicatie toegankelijk te houden zonder aan transparantie te verliezen moet technische complexiteit, die leidt tot verwarring en verschillen van interpretatie, zo veel mogelijk worden vermeden. De makers van Kieskompas daarentegen menen dat de stemhulp vooral wetenschappelijk verantwoord moet zijn. Neutraliteit en transparantie worden gewaarborgd door de wetenschappelijke validiteit van de achterliggende methodiek, ook als die complexer is. In Nederland, en zelfs internationaal, vertegenwoordigen StemWijzer en Kieskompas de meest invloedrijke benaderingen in de ontwikkeling van stemhulpen.⁴

7.3 Onder de kap: sturing in de constructie van stemhulpen

Natuurlijk ontkennen aanbieders van stemhulpen niet dat gebruikers in zekere zin door de stemhulp worden 'gestuurd'. Tot op zekere hoogte is dat juist de bedoeling, namelijk voor zover ze daardoor in staat zijn een 'wijzere' stem uit te brengen. Maar neveneffecten of verstoringen zijn daarbij ongewenst. De makers vinden dat de stemhulp zo neutraal mogelijk moet zijn en dat de achterliggende methodiek openbaar moet zijn. Zoals de makers van Kieskompas stellen op hun website: 'Kieskompas gebruikt wetenschappelijk verantwoorde methodes voor de plaatsing van politieke partijen, zonder enige bevoordeling van welke partij dan ook. Het door Kieskompas vervaardigde programma is volkomen transparant; de standpunten op basis waarvan de partijen in het politieke spectrum zijn geplaatst zijn met een eenvoudige klik op het partijlogo te controleren.'⁵ Het is dus duidelijk dat de makers van stemhulpen onpartijdigheid en objectiviteit hoog in het vaandel hebben staan. Zonder het vertrouwen van gebruikers zijn ze nergens.

Maar zoals wij zullen zien kan er onbedoeld sturing uitgaan van schijnbaar neutrale ontwerpkeuzes die 'onder de kap' gemaakt worden bij met name vier aspecten van de constructie van stemhulpen: selectie van

4 Veel buitenlandse VAA's zijn op de leest van een van de twee gestoeld, en vaak met medewerking van de Nederlandse ontwikkelaars gemaakt. Zo zijn de Belgische 'Doe de Stemtest' en de Duitse 'Wahl-O-Mat' aangepaste varianten van de StemWijzer, en heeft 'Vote Compass' in uiteenlopende landen als Canada, Israël, en zeer recent Tunesië en Egypte stemhulpen ontwikkeld. Dit zijn slechts een paar voorbeelden. De stemhulp is een exportproduct.

5 www.tweedekamer2010.kieskompas.nl/faq/, geraadpleegd op 7 december 2011.

onderwerpen, formulering van stellingen, positionering van partijen, en de berekening en presentatie van resultaten. Van deze keuzes kan sturende werking uitgaan door de invloed die ze hebben op de adviezen die uit de VAA rollen of op de beeldvorming van gebruikers over de partijen, hun eigen standpunten en het politieke landschap.

7.3.1 Selectie van onderwerpen

Een eerste en meteen al cruciale keuze waarvoor de bouwers van stemhulpen staan, is de vraag welke onderwerpen centraal dienen te worden gesteld in de stemhulp. Over welke kwesties moeten de stellingen gaan? Kortom: *waar gaan de verkiezingen eigenlijk over?* Het is evident dat hierop geen objectief antwoord bestaat, dus de bouwers van stemhulpen moeten hier meteen al een normatieve keuze maken die verstrekkende gevolgen kan hebben voor de resulterende adviezen.

De redacties van stemhulpen gaan hierbij meestal in eerste instantie uit van verkiezingsprogramma's van partijen en van het publieke debat in de media.⁶ Daaruit wordt een brede selectie van onderwerpen gedestilleerd, en over die onderwerpen wordt dan een ruime set stellingen geformuleerd.⁷ Na positionering van de partijen wordt hieruit een kleinere selectie gemaakt. De stellingen moeten niet alleen representatief zijn voor wat er op het spel staat in de verkiezingen, ze moeten ook aan een aantal functionele eisen voldoen. Zo moeten ze onderscheidend zijn tussen de verschillende partijen. Een stelling waarover alle partijen het eens zijn, helpt de gebruiker niet in het maken van een keuze. Ook moet bevoordeling van bepaalde partijen ten koste van andere, bijvoorbeeld door oververtegenwoordiging van een bepaald thema of een sturende formulering van stellingen, worden vermeden. De vraag is dus: wat is een representatieve verdeling van onderwerpen? Welke onderwerpen van belang zijn en wat te veel of te weinig aandacht is voor een onderwerp, hangt uiteraard af van politieke voorkeur. Het antwoord dat toch niemand zal bestrijden dat in ieder geval immigratie of milieu 'erin moeten', is niet voldoende. Want met hoeveel stellingen moeten die erin? Is één per issue voldoende, of gaat het hier om zulke belangrijke kwesties dat hiervoor meer stellingen moeten worden geselecteerd? En moet er wel of niet iets over megastallen of het bouwen van moskeeën worden gevraagd?

6 Zeer beknopte beschrijvingen van de aanpak zijn te vinden in de 'veelgestelde vragen' op stemwijzer.nl en kieskompas.nl; meer detail is te vinden over StemWijzer in De Graaf (2010) en over de Portugese Kieskompas (die op de Nederlandse gebaseerd is) in Costa Lobo, Vink & Lisi (2010).

7 De Duitse Wahl-O-Mat heeft een interessante aanpassing ontwikkeld. Hier wordt een focusgroep gebruikt om de onderwerpen te selecteren en de stellingen te formuleren (Marschall & Schmidt, 2010).

De selectie van onderwerpen is in twee opzichten cruciaal met betrekking tot de 'voorprogrammering' door stemhulpen. In de eerste plaats door de beeldvorming van wat op het spel staat in de verkiezingen. Het opnemen van een onderwerp in de stemhulp vestigt de aandacht van gebruikers erop. Hier gaat een zekere sturing van uit, zelfs in het hypothetische geval dat de selectie van onderwerpen een exacte afspiegeling zou vormen van het publieke debat. Thema's die daarin buiten zicht blijven, bijvoorbeeld omdat de grote partijen zich er niet aan willen branden of omdat ze niet 'mediageniek' zijn, blijven dus ook buiten de stemhulp, en daarmee buiten de perceptie van de gebruiker (voor zover die afgaat op wat de stemhulp te bieden heeft). De stemhulp beïnvloedt dus de agenda.⁸

StemWijzer en Kieskompas bieden de gebruiker de mogelijkheid door weging van stellingen de selectie enigszins aan de eigen voorkeuren aan te passen. Bij StemWijzer kun je een stelling dubbel laten tellen of niet meewegen, en bij Kieskompas kun je kiezen welke thema's waaronder de stellingen door de makers geschaard worden in het resultaat worden meegenomen. Toch blijft de set van stellingen die de makers hebben geselecteerd het uitgangspunt. Bovendien zijn ook deze mogelijkheden van 'weging' voorgeprogrammeerd door de makers. De dubbele weging bij StemWijzer heeft daarbij iets arbitrairs: waarom telt een belangrijke stelling dubbel, en niet bijvoorbeeld vier maal of zelfs oneindig zwaar? Het is goed voorstelbaar dat een onderwerp voor een gebruiker zo belangrijk is dat elke partij die hierover met hem of haar van mening verschilt zonder meer afvalt.

Maar er is nog een tweede, minder voor de hand liggende manier waarop sturing uitgaat van de selectie van onderwerpen, namelijk via de adviezen die de stemhulp genereert. Recent onderzoek naar de Belgische stemhulp 'Doe de Stemtest' laat zien dat de selectie van stellingen een grote invloed heeft op het uiteindelijke resultaat dat de applicatie geeft, met name op welke partij als beste match wordt aangemerkt. De onderzoekers keken in hoeverre het uitmaakte welke 36 stellingen uit een grotere set van 50 aan gebruikers werden voorgelegd, en concluderen: '[T]he specific selection of statements has a considerable impact on the "voting advice" that is produced: some configurations favour certain parties, other configurations benefit other parties' (Walgrave, Nuytemans & Pepermans, 2009, p. 1161).⁹ Of er bijvoorbeeld één of twee stellingen zijn die met milieu te maken

- 8 Het 'stemwijzer' uit 2006 van anarchistisch collectief Eurodusnie probeerde precies dit punt te thematiseren door met alternatieve stellingen over gratis openbaar vervoer en het verlaten van de NAVO het in hun ogen vernauwde publieke discours open te breken.
- 9 Nieuw, nog niet gepubliceerd werk van deze onderzoekers suggereert dat het effect nog groter is dan eerder werd gedacht, en spreekt daarom van een onvermijdelijke 'systematic bias' (Lefevere, Walgrave & Nuytemans, 2011).

hebben, heeft een groot effect op hoe vaak 'groene' partijen als hoogste uit de bus komen. De keuzes die de makers van stemhulpen maken hebben dus, of ze willen of niet, een behoorlijk effect op de vraag voor welke partijen de adviezen aan gebruikers gunstig uitvallen.

7.3.2 Formuleren van stellingen

Dan de vraag wat mensen vinden van de geselecteerde vraagstukken. Het formuleren van stellingen en het meten van iemands opinie over het onderwerp in kwestie luisteren nauw. Veel van de relevante vragen die hier opdoemen zijn bekend van discussies over de methodologie en epistemologie van opinieonderzoek (zie hierover Tiemeijer, 2006). Dat onderzoek laat zien dat kleine verschillen in de formulering van de vraag tot behoorlijke verschillen in antwoorden kunnen leiden. Zorgvuldigheid bij de formulering is dus belangrijk, en de makers besteden daaraan terecht veel aandacht. Toch lijkt het onvermijdelijk dat van de formulering bepaalde sturing uitgaat.

The figure consists of two screenshots from the StemWijzer.nl website. The top screenshot shows a poll titled 'Stelling 10' with the text: 'De overheid betaalt mee aan de publieke televisienetten Nederland 1, 2 en 3. Ten minste één van deze netten moet verdwijnen.' Below the text are three buttons: 'Eens', 'Geen van beide', and 'Oneens'. To the right is a blue 'Tip' box with the text: 'Raadpleeg de toelichtingen. De partijen hebben hun eigen argumenten om voor of tegen de stelling te zijn. Klik op de partij en raadpleeg de toelichting om uw mening nader te bepalen.' Below the tip box is a button: 'Bekijk de partijstandpunten'. The bottom screenshot shows a poll titled 'Om te bezuinigen moet het aantal publieke tv-netten worden verminderd'. Below the text are six buttons: 'helemaal mee eens', 'mee eens', 'neutraal', 'niet mee eens', 'helemaal niet mee eens', and 'geen mening'. At the bottom of the screenshot are logos for various media organizations: Trouw, ELSEVIER, RADIO NEDERLAND WERELDOMROEP, synovate de Politieke Barometer, XS4ALL, Kieskompas.nl, and NEDERLANDSE NIEUWSMONITOR. At the very bottom of the screenshot is the text: 'hulp veelgestelde vragen vertel een vriend colofon disclaimer technische realisatie: hoppinger'.

Figuur 7.1 Stellingsschermen Stemwijzer(1) en Kieskompas(2)

Neem bijvoorbeeld de in figuur 7.1 weergegeven stellingen uit het Kieskompas en de StemWijzer van de Tweede Kamerverkiezingen 2010 over het reduceren van het aantal televisienetten. Kieskompas formuleert de stelling in brede termen – ‘het aantal ... verminderen’ en ‘publieke tv-netten’ – en plaatst de vermindering in de context van bezuinigingen. De StemWijzer daarentegen heeft het over het ‘moet[en] verdwijnen’ van ‘publieke netten’ (die bij name worden genoemd) en plaatst het onderwerp in de context van het feit dat de overheid aan publieke omroepen ‘meebetaalt’. Uit studies naar hoe mensen reageren op enquêtes blijkt dat veel aspecten van de formulering van de vraag – bijvoorbeeld hoe algemeen of specifiek de vraag is, welke woorden worden gebruikt, of er een referentiepunt of status-quo wordt opgegeven – effect hebben op de antwoorden die mensen geven. Om nog een voorbeeld te noemen: de ‘allow/forbid asymmetry’. Stellingen die geformuleerd worden in termen van ‘niet verbieden’ (bijv.: ‘Ritueel slachten moet niet worden verboden’) genereren doorgaans meer steun dan bij verwoordingen van hetzelfde standpunt in termen van ‘toestaan’ (bijv.: ‘Ritueel slachten moet worden toegestaan’) (Holleman, 1999). Keuzes bij de formulering van stellingen kunnen dus onbedoeld effect hebben op de uitkomsten van de stembulps.

Bij de formulering en de presentatie van de stellingen spelen nog twee relevante ontwerpkeuzes. Ten eerste de vraag hoe genuanceerd en gedetailleerd het onderwerp wordt gepresenteerd. Beide stembulps kiezen ervoor om de stellingen zo eenvoudig en eenduidig mogelijk te houden, om het voor de gebruiker niet te ingewikkeld te maken en de aandacht vast te houden. Maar met de keuze voor eenvoud wekken stembulps wel de indruk dat complexe onderwerpen tot oneliners kunnen worden gereduceerd.

The screenshot shows a question in Dutch: "De overheid betaalt mee aan de publieke televisienetten Nederland 1, 2 en 3. Ten minste één van deze netten moet verdwijnen." Below the question, there are two sections: "VVD (Eens)" and "CDA (Oneens)". To the right of the question is a vertical list of political parties: CDA, PvdA, SP, VVD, PvdV, GroenLinks, ChristenUnie, D66, Partij voor de Dieren, SIGP, Nieuw Nederland, Trots op Nederland, Partij voor Mens en Spirit, Heel NL, Partij één, Lijst 17, and Piratenpartij.

Figuur 7.2 Toelichting vraag bij de StemWijzer

De tweede vraag betreft of en hoe de toelichting van partijen op hun stellingnames en eventueel aanvullende informatie wordt aangeboden. Kieskompas kiest voor een antwoordomgeving, waarbij gebruikers alleen de vraag-en-responsmogelijkheden zien. Verdere informatie volgt na het

resultaat. StemWijzer daarentegen geeft sinds kort ook de mogelijkheid om de toelichtingen van partijen te raadplegen alvorens men zelf een reactie op de stelling moet geven (zie de 'tip' in de figuur 7.2). Een stemhulp zou er ook voor kunnen kiezen om nog verder in deze richting te gaan en links naar dossiers met verdere informatie aan te bieden. De invloed van deze keuzes op de reacties van gebruikers is, zover ons bekend, nog niet onderzocht. Wel is aannemelijk dat hier een beeldvormingseffect optreedt, bijvoorbeeld voor de perceptie van gebruikers over wat men eigenlijk van een goede mening kan verwachten. Deze ontwerpkwesitie hangt samen met de doelstellingen van de VAA en met de onderliggende opvatting van democratie. Is het doel vooral de bestaande meningen te meten en te matchen met die van partijen, of om mensen erover aan het denken te zetten? Hierop gaan we verderop uitgebreid in.

7.3.3 Selectie en positionering van partijen

Als de voorkeuren van de gebruiker gemeten zijn, moeten deze gekoppeld worden aan de beleidsvoornemens van partijen. Een derde cruciaal aspect van de constructie van stemhulpen betreft dus het coderen van de posities van partijen op de stellingen. De eerste vraag hier is welke partijen meegenomen worden in de stemhulp, temeer omdat uitsluiting van een partij een evidente vorm van sturing is. Bij Kieskompas worden de partijen die al zetels hebben meegenomen eventueel aangevuld met nieuwe partijen die in de peilingen gedurende enige tijd een bepaald percentage halen. De StemWijzer laat in principe alle officieel geregistreerde partijen toe die willen meedoen aan de stemhulp. Door zijn liberale toelatingsbeleid geeft StemWijzer aandacht aan onbekende nieuwe partijen die in de media niet of nauwelijks aan bod komen.

Na de selectie van partijen begint de lastige taak ze te positioneren op de stellingen. In de eerste versies van de StemWijzer werd dit gedaan door redacteurs op basis van wat er staat in de verkiezingsprogramma's. Dat lag voor de hand, omdat de stellingen ook direct aan verkiezingsprogramma's werden ontleend. Tegenwoordig staan die programma's veel minder centraal bij de formulering van de stellingen en wordt er meer naar het publieke debat gekeken. Bovendien zeggen niet alle partijen voldoende over elk onderwerp om daar een precieze en ondubbelzinnige stellingname uit te kunnen destilleren.

Wellicht de meest voor de hand liggende methode om partijen te positioneren is om het ze direct te vragen, net zoals de gebruiker om een reactie wordt gevraagd. Dit is de huidige benadering van StemWijzer, die daarbij gelijk vraagt om een toelichting.

Omdat de positionering aan de partij zelf wordt overgelaten, gaat hier een interessante sturing uit richting de partijen. Die moeten een eenduidig

antwoord op een ongenueanceerde stelling geven (eens of oneens, of neutraal), een antwoord dat ze vervolgens in een toelichting kunnen uitleggen: 'Eerst helder kiezen, daarna nuanceren' (De Graaf & Scheltens, 2011). Nadeel van deze zelfpositionering door de partij is dat het partijen een mogelijkheid biedt voor manipulatie door een antwoord te geven op basis van wat ze verwachten dat populair zal zijn, en niet op basis van wat ze 'echt' vinden. Ook bij deze benadering is een scherp oog van de redactie dus gewenst.

Kieskompas kiest er om die reden voor om experts op basis van partijprogramma's en uitingen in de media te laten coderen waar een partij 'echt' staat. Waar de eerste benadering ruimte opent voor sturing door de partijen, ontstaat hier echter de mogelijkheid van voorprogrammering door experts. De betrouwbaarheid van de methodologie om partijposities te coderen is controversieel (zie Gemenis, 2011; Trechsel & Mair, 2011). Zo blijkt 'inter-coder reliability' bij het coderen van posities van partijen op basis van teksten (gemeten aan de hand van de mate van overeenstemming tussen verschillende experts) vaak zeer beperkt, wat suggereert dat er veel ruimte is voor interpretatie.

VAA-ontwikkelaars staan dus voor de afweging of ze op dit punt een voorprogrammerende rol toekennen aan partijen of experts (of beide). Dat wil niet zeggen dat gebruikers zonder meer het bos in worden gestuurd, maar het rechtvaardigt wel enige terughoudendheid ten aanzien van de belofte van stembuizen om aan te geven waar de partijen nu 'echt' voor staan.

7.3.4 Berekening en presentatie van het resultaat

Tot nu toe hebben we het vooral gehad over ontwerpkeuzes die te maken hebben met de stellingen. Een minstens zo belangrijk onderdeel van de stembuis is het resultaatsscherm, waar gebruikers geconfronteerd worden met de consequenties van hun stellingnames in de vorm van een uitspraak over welke partij het dichtst bij hun preferenties staat. Ook hier vinden we ontwerpkeuzes die sturing kunnen hebben op de uitkomst van de stembuis en op gebruikers' perceptie van het politieke landschap en hun positie daarbinnen. De keuzes hebben met name betrekking op de berekening van het resultaat en de grafische weergave ervan. We beginnen met dat laatste.

StemWijzer
Meeste overeenstemming met:
Trots op Nederland

Trots op Nederland		U bent het op 16 punten oneens
CDA		
VVD		
PVV		
SGP		
Partij voor Mens en Spirit		
GroenLinks		
D66		
SP		
Partij voor de Dieren		
Heel NL		
Partij één		
Piratenpartij		
ChristenUnie		
PvdA		
Nieuw Nederland		
Lijst 17		U bent het op 4 punten eens

Figuur 7.3 Resultaat schermen Kieskompas(1) en StemWijzer(2)

Het grote verschil tussen StemWijzer en Kieskompas is onmiddellijk te zien wanneer je de resultaatschermen van de applicaties naast elkaar legt. De StemWijzer geeft een rangorde van partijen en stelt dat je de 'meeste overeenstemming met' partij X hebt. Daarbij wordt aangegeven op hoeveel punten je het oneens bent met de partijen, en wordt de mogelijkheid geboden te analyseren op welke stellingen je het met elke partij eens of oneens bent. Bij Kieskompas ziet het resultaatscherm er heel anders uit. Hier wordt de gebruiker een plek toegewezen in een assenstelsel met twee dimensies, waarin ook de partijen geplaatst zijn, en waarmee gevisualiseerd wordt welke partij 'het dichtst bij je staat'. Ook wordt de mogelijkheid geboden om verschillende thema's al dan niet mee te laten wegen en daarmee de configuratie van de partijen op de

assen aan te passen. StemWijzer kiest kort gezegd voor een benadering van grootste overlap op het totaal aan stellingen, terwijl Kieskompas een tweedimensionale weergave van het politieke landschap geeft.

Het ligt voor de hand om te denken dat de keuze voor de manier van presentatie de percepties van gebruikers beïnvloedt. Dit is bijvoorbeeld goed te zien aan de manier waarop de verschillen tussen partijen worden afgebeeld. Stel dat je beide stemhulpen invult en dat je bij drie partijen op hetzelfde aantal stellingen met ze van mening verschilt. De grafische weergave hiervan zal dan sterk verschillen. Bij StemWijzer zie je voor die partijen drie balkjes van dezelfde lengte. Op het eerste oog komt de keuze op hetzelfde neer. Pas bij zorgvuldige analyse van de antwoorden van de partijen op individuele stellingen komen eventuele verschillen aan het licht. Bij Kieskompas zie je niet alleen een 'afstand' tot de partijen grafisch verbeeld, maar ook de richting van die afstand. Hier is in één oogopslag te zien of de drie partijen aan verschillende kanten van de gebruiker in het door de stemhulp weergegeven spectrum liggen.

Achter deze verschillende manieren om de uitkomst van de test te presenteren schuilt een groot verschil van inzicht tussen de twee benaderingen. Bij StemWijzer staat de eenvoud en inzichtelijkheid voor de gebruiker voorop, terwijl Kieskompas voor een complexere aanpak kiest, die wetenschappelijke objectiviteit claimt. Dit zien we terug in de rekenmethode en de conceptuele veronderstellingen waarop het resultaat is gebaseerd. Bij StemWijzer is het resultaat simpelweg een optelsom van het aantal stellingen waarop je mening overeenkomt of verschilt met die van partijen. Het resultaat zegt dus alleen iets over de beleidsvraagstukken die aan bod zijn gekomen. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat de makers deze presenteren als representatief voor wat op het spel staat in de verkiezingen, waardoor het 'resultaat' toch neerkomt op een stemadvies.¹⁰

Kieskompas daarentegen veronderstelt dat de verkiezingsthema's (en dus ook de stellingen) op een bepaalde manier met elkaar te maken hebben, dat ze 'clusteren' op centrale dimensies. Daarmee sluiten ze aan bij de gangbare manier van spreken in termen van 'plaatsen', 'posities' en 'afstanden' in de politiek. Het is algemeen geaccepteerd dat veel onderwerpen een samenhang hebben die aan de hand van een sociaal-economisch 'links/rechts'-onderscheid geduid kan worden (waarop de SP en de VVD bijvoorbeeld 'ver van elkaar af staan'). Omdat er ook veel onderwerpen zijn die hier niet op passen, zoals milieu, immigratie en levensbeschouwelijke kwesties, voegt Kieskompas een tweede dimensie

10 'We believe that the final choice of statements represents a real summary of political issues that will play an essential role in the parliamentary period ahead, and thus is good to have knowledge of the positions of political parties on such issues' (De Graaf, 2010, p. 38).

toe die het 'progressief/conservatief' noemt (overeenstemmend met de zogenoemde GAL-TAN-schaal: 'groen-alternatief-liberaal'/'traditioneel-autoritair-nationalistisch'). Met de reacties van gebruikers en partijen op de stellingen probeert deze stembulp dus niet zozeer de mate van overeenstemming op beleidspunten te meten, maar hun posities op de dimensies die hieraan ten grondslag zouden liggen (politicalologen spreken hier van 'latente variabelen').

Hoewel de keuze voor een tweedimensionaal politiek landschap een visueel spannender en wellicht informatiever resultaat oplevert dan dat van StemWijzer, is de onderliggende rekenmethode complexer. Bovendien is de betekenis van deze onderliggende dimensies en de samenhang tussen de hierop ingedeelde stellingen niet direct duidelijk. Wat maakt bijvoorbeeld dat milieu en migratie op één dimensie thuishoren? Ook is het aantal dimensies dat nodig is om de politieke ruimte adequaat te beschrijven omstreden (zie Benoit & Laver, 2006).

Behalve de verschillen in de voorstelling van het politieke landschap en de eigen positie daarin die gebruikers wordt aangeboden, heeft de keuze voor een manier van berekening en weergave van het resultaat ook een sterke invloed op welke partijen er gunstig van afkomen en welke als beste match wordt aangemerkt. Tussen de verschillende rekenmethoden die gebruikt kunnen worden treedt aanzienlijke variatie op in de gegeven stemadviezen (Kleijnnijenhuis & Krouwel, 2008). Ook de keuze van het aantal dimensies heeft sterke invloed op het resultaat (Otjes & Louwerse, 2011; Louwerse & Rosema, 2011).¹¹ De keuze is dus niet arbitrair of slechts methodologisch – er gaat een sturende werking vanuit.

7.4 De 'goede burger': impliciete beelden van burgerschap en democratie

Tot dusver hebben we het gehad over de voorprogrammering van het electoraat als gevolg van min of meer technische ontwerpkeuzes die de ontwikkelaars van VAA's maken. Maar stembulpen kunnen het politieke proces ook beïnvloeden door de normatieve beelden die zij impliciet communiceren over wat 'goed en verstandig stemmen is' en wat meer algemeen 'goed burgerschap' en 'democratie' inhouden (vgl. Dekker & De Hart, 2005; Van Gunsteren, 1992). Deze worden echter nauwelijks expliciet gemaakt en ter discussie gesteld.

¹¹ In Litouwen bleek het bijv. nogal uit te maken of 'nationalisme' als een aparte dimensie gerekend wordt (Ramonaitė, 2011).

7.4.1 ‘Verstandig’ stemmen

In een recent artikel gaan Jochum de Graaf en Jérôme Scheltens, de makers van StemWijzer, nader in op de doelstellingen en normatieve veronderstellingen van hun stemhulp. Doel voor hen is mede om de aandacht van het publiek te vestigen op waar het in de politiek uiteindelijk om gaat, de inhoud, die onderbelicht blijft in een mediacultuur waar meer aandacht uitgaat naar imago's en schandalen dan naar beleidsplannen. Het gaat er niet om de feitelijke besluitvormingsprocessen van de gebruiker te modelleren, maar om een advies te geven waarmee hij of zij tot een *beter* oordeel komt. 'In de theorie van democratie baseren kiezers hun keuze op het gevoerde regeringsbeleid en de beleidsvoornemens van partijen voor de toekomst. In de werkelijkheid baseren kiezers zich onder meer ook op hun oordelen over politici, maar dat feitelijke afwegingsproces is irrelevant bij het formuleren van een advies op basis van partijprogramma's' (De Graaf en Scheltens, 2011). Iets vergelijkbaars gaat op voor Kieskompas, dat poogt gebruikers een helder inzicht te geven waar ze nu echt staan in verhouding tot de partijen.

Op het eerste oog is er weinig mis mee om je stem te bepalen op basis van de inhoud en biedt de stemhulp een nuttig tegenwicht voor de gebrekkige aandacht hiervoor in de media. Toch maken de bouwers van stemwijzers hiermee een keuze die niet vanzelfsprekend maar politiek is, en die ook niet noodzakelijkerwijs tot het beste oordeel leidt. Kort gezegd is de impliciete veronderstelling van VAA's dat 'verstandig kiezen' betekent dat men enkel en uitsluitend afgaat op de concrete beleidsvoornemens. Ze verheffen 'issue-based voting' tot normatief principe en volgen de logica van de directe democratie.¹² Dit blijkt uit het feit dat de stellingen doorgaans gaan om concrete beleidsplannen voor de komende jaren. De invullers wordt bijvoorbeeld gevraagd of ze vinden dat 'de kinderbijslag afhankelijk [moet] worden van het gezinsinkomen' (Kieskompas Tweede Kamerverkiezingen 2010) of dat 'Nederland veel minder geld [moet] uitgeven aan ontwikkelingshulp' (Stemwijzer Tweede Kamerverkiezingen 2010). Aan mogelijke spanningen en *trade-offs* tussen alle beleidsplannen wordt nauwelijks aandacht besteed. In wezen zijn de huidige digitale stemhulpen slechts een pakketje referenda over de voornemens van het moment. Ze passen bij een consumentistische houding ten aanzien van politiek. Bij implicatie worden andere stemmotieven, zoals bijvoorbeeld op basis van personen, waarden, levensbeschouwelijke overtuigingen en strategische motieven, genegeerd.

Echter, stemmen op basis van andere overwegingen dan beleidsplannen is niet alleen denkbaar, maar in bepaalde gevallen is het, vanuit de

12 Hoewel bij sommige versies van Kieskompas ook oordelen over lijsttrekkers werden gevraagd, speelden deze in het resultaat een zeer beperkte rol.

belangen en preferenties van de kiezer bezien, zelfs rationeel. Ten eerste: de issues waar het om gaat veranderen snel. Wie kan voorzien wat over één of twee jaar de hete hangijzers zullen zijn? De kredietcrisis heeft bijvoorbeeld in korte tijd de politieke agenda volledig omgegooid. Het kan dus *rationeel* zijn als kiezers zich niet te veel laten leiden door de onderwerpen van het moment, maar vooral stemmen op basis van hun algemene principes, overtuigingen, belangen of retrospectieve analyse van het gevoerde beleid, in de verwachting dat de gekozen partij straks bij onvoorziene kwesties de keus zal maken die het beste overeenstemt met wat zij zouden willen.

Een ander aspect dat relevant is voor de stemkeuze maar grotendeels buiten beschouwing blijft, is identiteit. Hoewel weinig over is van de sterke binding die veel mensen voelden met een bepaalde partij ten tijde van de verzuiling, gaat het niet ver om te veronderstellen dat identiteit voor veel mensen relevant is bij het bepalen op wie ze in ieder geval *niet* willen stemmen. Zo komen D66 en ChristenUnie voor veel gebruikers dicht bij elkaar uit de stemhulp, ondanks het feit dat veel D66-kiezers zich nooit zouden kunnen voorstellen om bij de ChristenUnie te 'horen', of andersom. De StemWijzer en het Kieskompas suggereren dat voor een verlichte, goed geïnformeerde kiezer zulke gevoelens geen rol zouden spelen. Maar is de vraag of de partij haar standpunten op seculiere of confessionele gronden baseert niet ook een belangrijk *inhoudelijk* aspect? De reductie van de inhoud van politiek tot beleidsvorming laat andere aspecten buiten beschouwing. Bovendien is het zeer de vraag of de manier waarop politiek bedreven wordt irrelevant is voor de beleidsuitkomsten, en dus of vorm en inhoud strikt van elkaar gescheiden kunnen worden.

7.4.2 'Goed burgerschap' en democratietheorie

Stemhulpen veronderstellen een beeld van de goede burger als iemand met stabiele meningen over concrete beleidsplannen. Ze gaan ervan uit dat kiezers duidelijke politieke voorkeuren hebben en dat het probleem hem vooral schuilt in de transformatie van die – reeds uitgekristalliseerde – meningen naar de partij die daarmee het beste matcht. Al in een van de eerste kritieken op VAA's werd dit punt bekritiseerd, namelijk een kritiek van Loek Groot, die stelde dat in VAA's ten onrechte wordt aangenomen dat mensen stabiele, vooraf gegeven (of onmiddellijk te genereren) voorkeuren hebben. De kiezer wordt voorgesteld als een vat vol uitgekristalliseerde meningen. Weliswaar bieden beide stemhulpen de mogelijkheid om geen mening te geven of een vraag over te slaan, maar toch wordt ervan uitgegaan dat mensen tenminste over de meeste issues een afgeronde mening hebben, en dat ze op die mening kunnen varen, dat die kwalitatief in orde is. 'Het is echter niet realistisch te veronderstellen dat alle kiezers over van alles en nog wat al een mening *hebben*', aldus Groot (2003, p. 28). Goede kans dat voor nogal wat gebruikers de

presentatie van de stelling de eerste keer is dat ze worden geconfronteerd met het onderwerp in kwestie, en wellicht voor het eerst zichzelf de vraag stellen wat ze hiervan eigenlijk vinden. Onderzoek naar 'non-attitudes' ondersteunt de indruk dat mensen over veel onderwerpen nog geen uitgekristalliseerde en afgeronde meningen hebben (Converse, 1964; Tiemeijer, 2008).

Sterker nog, het is de vraag of ze die zouden *moeten* hebben: in een representatieve democratie is het immers vooral de taak van vertegenwoordigers om, met dossierkennis en na debat, een mening te hebben over concrete beleidsvoorstellen. In bepaalde opvattingen van democratische representatie dienen volksvertegenwoordigers zich hierbij vooral te gedragen als gedelegeerde, maar in andere opvattingen eerder als gemandateerde (Pitkin, 1967; Rehfeld, 2009). Zeker in die laatste opvatting doet het er minder toe of de betreffende volksvertegenwoordiger exact dezelfde beleidsstandpunten is toegedaan als zijn of haar kiezers, en is vooral de vraag relevant of de kiezer zich door de afgevaardigde vertegenwoordigd voelt, er sprake is van een zekere gelijkenis tussen kiezer en gekozene in identiteit, levensbeschouwing of andere centrale waarden, en of de volksvertegenwoordiger het vertrouwen van de kiezers geniet. Zoals gezegd hebben VAA's hier weinig te bieden; integendeel, de impliciete boodschap is dat dit geen relevante overwegingen zijn en dat goede burgers de stemhulp volgen bij het maken van een keuze die past bij hun beleidsvoorkeuren.

Maar ook wanneer we uitgaan van een model van de volksvertegenwoordiger als gedelegeerde, blijft het probleem van de niet-uitgekristalliseerde meningen bestaan. De huidige stemhulpen bieden weinig aanknopingspunten voor de transformatie van initiële gevoelens en eerste indrukken ten aanzien van issues tot doordachte, uitgekristalliseerde en stabiele opinies. Het probleem waarvoor VAA's als oplossing gepresenteerd worden, is dat kiezers gebrek hebben aan accurate kennis over de standpunten van politieke partijen op actuele vraagstukken. Dat veronderstelt dat het probleem niet ligt bij de kwaliteit van hun meningsvorming over deze vraagstukken. Uitzondering hierop vormt de recente keuze van StemWijzer om de gebruiker al bij het aanbieden van de stellingen de mogelijkheid te geven de overwegingen van partijen in te zien. Maar dan nog wordt door zowel StemWijzer als Kieskompas het bepalen van je keuze 'geframed' als het shoppen voor een partij die past bij de beleidsdoelen waar je (zo wordt verondersteld) bij voorbaat al goede redenen voor had. Daarmee wordt een beeld van politiek uitgedragen waarin de beoordeling van de kwaliteit van redenen naar de achtergrond verdwijnt.

Aan de StemWijzer en Kieskompas ligt in feite een specifieke en omstreden democratietheorie ten grondslag, namelijk die van de 'social choice'-

benadering (Arrow, 1963; Downs, 1957). Rousseaus (2002) idee dat democratie draait om de expressie van de 'algemene wil' van het volk – het centrale idee in veel vormen van democratietheorie – wordt in deze benadering op een specifieke manier geïnterpreteerd: collectieve beslissingen behoren, voor zover mogelijk, een aggregaat te zijn van individuele voorkeuren. Democratie is hier enkel instrumenteel van waarde, een middel om beleidsvoorkeuren te realiseren. Daarbij worden de 'gegeven' preferenties, de voorkeuren die mensen nu eenmaal hebben, als leidend beschouwd. Hiertegenover vallen andere beelden van politiek te stellen, bijvoorbeeld dat van de deliberatieve democratietheorie (zie Elster, 1997; Habermas, 1998). Hierin is het doel niet zozeer om gegeven voorkeuren te aggregeren, maar die voorkeuren door middel van debat en democratische procedures te rationaliseren: de algemene wil is hier geen aggregaat, maar de uitkomst van overleg dat idealiter tot overeenstemming leidt.

Natuurlijk is ook dit deliberatief-democratische ideaal omstreden. Ons punt is dat de huidige stemhulpen op betwistbare aannames berusten en die impliciet met hun stemadvies aan de gebruiker communiceren. In hoeverre kan men spreken van 'sturing' of 'voorprogrammering' van de kiezer door deze veronderstelde beelden van burger en democratie? Het is moeilijk vast te stellen in hoeverre gebruikers zich daadwerkelijk door deze beelden laten leiden. Maar voor zover VAA's zich presenteren als meer dan een speeltje, nemen ze een verantwoordelijkheid op zich voor de boodschap die ze uitdragen en, net zo belangrijk, voor wat ze buiten zicht laten.

7.5 Conclusie

De Stemwijzer en het Kieskompas hebben een vaste plek veroverd in het hedendaagse electorale landschap. Voor burgers die niet de tijd kunnen of willen nemen om de partijprogramma's *en detail* te lezen, lijken 'Voting Advice Applications' een handig middel om snel te ontdekken welke partij (bij *deze* verkiezing) het dichtst bij hen staat.

Net als andere internetdiensten die gebruikers de weg wijzen, gaan VAA's echter onvermijdelijk gepaard met een bepaalde mate van voorprogrammering. Tot op zekere hoogte is de wereld van politiek en journalistiek zich hiervan ook bewust, want bij elke verkiezing ontstaat er wel enige reuring over de VAA's van dat moment, bijvoorbeeld over een discutabele keus voor een bepaalde stelling of over de scoring van een specifieke partij bij een bepaald issue die niet in overeenstemming zou zijn met wat die partij 'echt' vindt. Ook de makers van StemWijzer en Kieskompas weten dat ze uiterst voorzichtig moeten zijn om een indruk van partijdigheid te

vermijden. Hoe belangrijk kwesties over dit soort vormen van al dan niet beoogde beïnvloeding ook zijn, wij menen dat ze slechts het topje van de ijsberg vormen. De voorprogrammering die uitgaat van VAA's strekt verder, maar blijft meestal onder de waterspiegel verborgen. We hebben op de voorgaande pagina's getracht deze boven water te brengen.

Ten eerste maakt het voor het uiteindelijke resultaat veel verschil welke onderwerpen worden geselecteerd, hoe de stellingen worden geformuleerd, hoe deze worden gecodeerd, en welke rekenmethode wordt gehanteerd. Afhankelijk van de keuzes die men hierin maakt, kunnen VAA's tot zeer verschillende uitspraken leiden over welke partij het beste past bij de preferenties van de gebruiker. De makers van StemWijzer en Kieskompas trachten weliswaar een aantal van deze sturende effecten te neutraliseren en zo onpartijdig mogelijk te zijn, maar keuzes maken blijft onvermijdelijk en er bestaan geen algemeen geldige en objectieve maatstaven om te bepalen welke keus mag gelden als 'de juiste'. De meest recente wetenschappelijke inzichten wijzen uit dat de sturende werking die uitgaat van de schijnbaar 'technische' keuzes nog groter is dan in het publieke debat bekend is.

Ten tweede communiceren VAA's als StemWijzer en Kieskompas impliciet allerlei boodschappen die – direct of indirect – van invloed kunnen zijn op de houdingen en het gedrag van gebruikers ten aanzien van verkiezingen en politiek. Het betreft onder meer boodschappen over welke onderwerpen er toe doen, welke stemmotieven valide zijn, hoe stabiel de meningen van kiezers zijn, en uiteindelijk over wat de essentie van verkiezingen en democratie zou zijn. Hoewel die boodschappen op het eerste gezicht vanzelfsprekend lijken – natuurlijk moet het gaan om de issues! – valt daar bij nader inzien veel op af te dingen. Er bestaan wel degelijk andere geldige stemmotieven, standpunten over issues zijn lang niet altijd stabiel en kunnen door debat veranderen, en democratie is meer dan alleen maar het optellen en aftrekken van een reeks meningen over een paar handenvol issues. Hoe dominanter de beelden van burger en democratie impliciet in de huidige stemhulpen worden, hoe minder deze andere aspecten van democratie de ruimte krijgen.

Nu zou het uiteraard onzinnig zijn om op basis van dit soort overwegingen de VAA's in de ban te doen. Dat kan helemaal niet en is ook onwenselijk. Gezien het massale gebruik van Stemwijzer en Kieskompas voorzien deze middelen duidelijk in een behoefte. Wel zouden gebruikers er verstandig aan doen geen absolute waarde toe te kennen aan de 'adviezen'. VAA's zijn hulpmiddelen die wel kunnen dienen als aanvulling maar niet als vervanging van het eigen denken en de eigen oordeelsvorming. Zolang duidelijk is dat VAA's nooit een volledig neutraal en objectief inzicht kunnen geven in de *match* tussen de ware politieke positie van partijen en de authentieke

politieke ziel van burgers, kunnen deze applicaties nuttig dienstdoen als een bron van 'voorgeprogrammeerde' informatie naast anderen.

Op hun beurt zouden de makers van VAA's er goed aan doen om zo transparant mogelijk te zijn over de grenzen van hun neutraliteit. Natuurlijk claimen ze nergens dat het doen van een stemtest andere vormen van informatievoorziening overbodig maakt, zoals het lezen van de krant of het volgen van debatten. Maar gezien de vele vormen van sturing die wij hebben gedocumenteerd, zouden VAA-bouwers zich niet moeten beperken tot enkel de disclaimer dat 'wij geen stemadvies geven'. Willen ze de reputatie van dit exportproduct op peil houden, dan dient de verpakking doorzichtig te zijn en moet de inhoudsopgave (en informatie over mogelijke bijwerkingen) helder een compleet zijn. Willen ze een rol spelen in een democratisch proces dat pluralistisch, open en betrouwbaar is, dan zullen ze nog meer hun best moeten doen om expliciet te zijn over de ontwerpkeuzes die zij maken.

Literatuur

- Arrow, K.J. (1963). *Social choice and individual values* (2nd ed.). New Haven: Yale University Press.
- Benoit, K. & Laver, M. (2006). *Party policy in modern democracies*. London: Routledge.
- Cedroni, L. & Garzia, D. (Eds.) (2010). *Voting Advice Applications in Europe: The state of the art*. Napels: Scriptaweb.
- Converse, P.E. (2006). The nature of belief systems in mass publics (1964). *Critical Review: A Journal of Politics and Society*, 18(1), 1.
- Costa Lobo, M., Vink, M. & Lisi, M. (2010). Mapping the political landscape: A Vote Advice Application in Portugal. In L. Cedroni & D. Garzia (Eds.), *Voting Advice Applications in Europe: The state of the art* (p. 143-171). Napels: Scriptaweb.
- Dekker, P. & Hart, J. de [red.] (2005). *De goede burger: tien beschouwingen over een morele categorie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Downs, A. (1957). *An economic theory of democracy*, New York: Harper & Row.
- Elster, J. (1997). The market and the forum: Three varieties of political theory. In J. Bohman & W. Rehg (Eds.), *Deliberative democracy: Essays on reason and politics*, (p. 3-33). Cambridge, MA: MIT Press.
- Gemenis, K. (2011). *Estimating the positions of political actors through voting advice applications: some methodological considerations*. Gepresenteerd op het Politicologenetmaal, Universiteit van Amsterdam, 9-10 juni 2011.
- Graaf, J. de (2010). The irresistible rise of Stemwijzer. In L. Cedroni & D. Garzia (Eds.), *Voting Advice Applications in Europe: The state of the art* (p. 35-46). Napels: Scriptaweb.
- Graaf, J. de & Scheltens, J. (2011). *Stemwijzer is geen wetenschap*. Gepresenteerd op het Politicologenetmaal, Universiteit van Amsterdam, 9-10 juni 2011.
- Groot, L. (2003). Een kritische evaluatie van de StemWijzer 2002. *b en m: Tijdschrift voor beleid, politiek en maatschappij*, 30(2), 20-30.

- Gunsteren, H.R. van (1992). *Eigentijds burgerschap*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Habermas, J. (1998). *Three normative models of democracy*. Cambridge, MA: MIT Press, p. 239-252.
- Holleman, B. (1999). Wording effects in survey research using meta-analysis to explain the forbid/allow asymmetry. *Journal of Quantitative Linguistics*, 6, 29-40.
- Kleijnijenhuis, J. & Krouwel, A.P. (2008). *Simulation of decision rules for party advice websites* (ongepubliceerd manuscript). Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Lefevere, J., Walgrave, S. & Nuytemans, M. (2011). *Do VAAs systematically benefit specific parties? The effect of statement selection (revisited)*. Presented at the Politicologenetmaal, Amsterdam.
- Louwerse, T. & Rosema, M. (2011). *The design effects of Voting Advice Applications: Comparing methods of calculating results*. Presented at the ECPR Conference, Reykjavik.
- Marschall, S. & Schmidt, C.K. (2010). The impact of voting indicators: The case of the German Wahl-O-Mat. In L. Cedroni & D. Garzia (Eds.), *Voting Advice Applications in Europe: The state of the art* (p. 65-90). Napels: Scriptaweb.
- Otjes, S. & Louwerse, T. (2011). *Spatial models in Voting Advice Applications*. Gepresenteerd op het Politicologenetmaal, Universiteit van Amsterdam, 9-10 juni 2011.
- Pitkin, H.F. (1967). *The concept of representation*. Berkeley: University of California Press.
- Ramonaitè, A. (2011). *Do VAAs lead to better political representation?* Gepresenteerd op het Politicologenetmaal, Universiteit van Amsterdam, 9-10 juni 2011.
- Rehfeld, A. (2009). Representation rethought: on trustees, delegates, and gyroscopes in the study of political representation and democracy. *American Political Science Review*, 103(2), 214-230.
- Rousseau, J.-J. (2002). *Het maatschappelijk verdrag*, onder redactie van Bert van Roermund. Amsterdam: Boom.
- Ruusuvirta, O. (2010). Much ado about nothing? Online Voting Advice Applications in Finland. In L. Cedroni & D. Garzia (Eds.), *Voting Advice Applications in Europe: The state of the art* (p. 47-64). Napels: Scriptaweb.
- Tiemeijer, W. (2006). *Het geheim van de burger: over staat en opinieonderzoek*. Amsterdam: Aksant.
- Tiemeijer, W. (2008). *Wat 93,7 procent van de Nederlanders moet weten over opiniepeilingen*. Amsterdam: Aksant.
- Trechsel, A.H. & Mair, P. (2011). When parties (also) position themselves: an introduction to the EU Profiler. *Journal of Information Technology & Politics*, 8(1), 1-20.
- Walgrave, S., Aelst, P. van & Nuytemans, M. (2008). Do the vote test: The electoral effects of a popular Vote Advice Application at the 2004 Belgian elections. *Acta Politica*, 43, 50-70.
- Walgrave, S., Nuytemans, M. & Pepermans, K. (2009). Voting aid applications and the effect of statement selection. *West European Politics*, 32, 1161-1180.
- Wall, M., Krouwel, A. & Vitiello, T. (2011). *Sealing the deal: Assessing the impact of an online voter advice application on user voting behavior in the 2010 Dutch legislative elections*. Gepresenteerd op het Politicologenetmaal, Universiteit van Amsterdam, 9-10 juni 2011.

Intermezzo 7 StemWijzer en Kieskompas

Online stemhulpen zijn voor de internetgebruikers die wij interviewden een bekend fenomeen: bijna iedereen heeft hier wel eens gebruik van gemaakt in de aanloop naar een verkiezing. Het eerste dat opvalt

als we de gebruikers vragen over de stemhulpen is dat slechts voor een enkeling de resultaten die uit de test komen kloppen met hetgeen ze hadden verwacht.

Man, indicatiesteller, 39 jaar: 'Veel mensen die hebben dan zoiets van, dit was niet echt de partij die ik in gedachten had.'

Vrouw, tussenschoolse opvang, 50 jaar [op de vraag Klopt de StemWijzer?]: 'Nee eigenlijk niet, maar het zijn soms ook hele specifieke vragen dat ik denk van jah...'

Vrouw, tussenschoolse opvang, 50 jaar [op de vraag Heeft het ook invloed op stemgedrag?]: 'Nee hoor, nee dat niet. Gewoon voor de lol'

Dit betekent ook dat mensen van tevoren al een bepaald idee hebben over wat ze willen gaan stemmen. Als er iets anders uit de stemhulp komt, zullen ze dit advies echter niet direct opvolgen. Fossen, Anderson en Tiemeijer gaven ook aan dat maar weinig mensen zich naar een heel andere partij laten sturen dan ze van tevoren in gedachten hadden.

Man, gepensioneerd, 63 jaar: 'Eigenlijk weet ik ook al heel goed wat ik wil stemmen.'

Man, student, 20 jaar: 'Ik had al wel een idee wat ik wilde stemmen. Ik wordt veel meer beïnvloed door de mensen om me heen.'

Man reisleader, 49 jaar: 'Stemwijzers vind ik wel leuk, toetsen of ik nog steeds stem wat zij ook zeggen.'

Dat er voor veel mensen een onverwacht resultaat uit de stemhulp rolt, komt volgens de meeste gebruikers door de manier waarop de vragen gesteld worden. Vragen zijn niet relevant voor jou als persoon, en je wordt dan door de test gevraagd om je mening te geven over iets wat voor jou niet relevant is. Maar ook de manier waarop de vragen gesteld worden zorgt soms voor problemen

Vrouw, fiscalist, 27 jaar: 'Er zijn teveel vragen die bij mij niet spelen (...). Wat mij zou kunnen raken, daar heb ik een mening over, en over heel veel andere dingen niet.'

Man, student, 20 jaar: 'Stemwijzer gebruik ik ook wel eens ja, maar soms komt er dan ook iets heel anders uit weet je. Vorige keer kwam er PVV uit. Maar ja dan stellen ze zo'n vraag: Vind je dat ze zomaar een moskee in je wijk mogen bouwen. Dan zeg ik nee, maar ik wil ook niet dat ze een kerk bouwen.'

Man, indicatiesteller, 39 jaar: 'Als je een vraag net anders beantwoordt komt er iets anders uit de test.'

Gebruikers kijken hier dus zelf al wel voor een bepaald deel doorheen, maar het resultaat uit de StemWijzer kan ook een startpunt zijn om te kijken naar de partijprogramma's. Sommige gebruikers zoeken actief terug hoe hun score tot stand is gekomen, om te kijken waarom het niet klopte met hun verwachtingen of om meer inzicht te krijgen in de standpunten van de partijen.

Man, gepensioneerd, 63 jaar: 'Even terug analyseren waarom die ChristenUnie bij mij zo hoog kwam te zitten, dat was toch wel verrassend. Maar goed, dat is dan wel inzichtelijk.'

Een geïnterviewde gebruiker maakt ook de stap om dit vervolgens te vergelijken met de partijprogramma's zoals zij die kan terugvinden op de websites van de partijen. Hier blijkt volgens haar toch een zekere discrepantie in te zitten, wat zou kunnen pleiten voor de benadering van het Kieskompas zoals in hoofdstuk 7 is beschreven. Zij laten niet de politieke partijen zelf, maar een team van onafhankelijke politicologen de antwoorden van de partijen op de stellingen van de stembul invullen.

Vrouw, fiscalist, 27 jaar: 'De stemwijzer geeft je wel een aanbeveling, maar als je dan toch gaat kijken op de sites van de politieke partijen dan wijkt het toch wel heel erg af van wat jij vind...'

Al met al worden de stembulpen vooral gezien als een handige tool, iets waarmee je op een makkelijke manier wat inzicht in de standpunten van politieke partijen kunt krijgen, maar niet iets wat het stempatroon (direct) beïnvloedt.

Man reisleider, 49 jaar: 'Mijn stemgedrag verandert er niet door, maar ik vind het wel interessant, ook om te kijken wat ze vragen. (...) Het is een handige tool om partijprogramma's mee te checken.'

Vrouw, politieagente, 30 jaar: 'Wat zij mij voor een resultaat geven betekent niet altijd dat ik dat ook kies.'

Haagse hackers

De Haagse hackers hebben kritisch gekeken naar de StemWijzer en het Kieskompas voor de Tweede Kamerverkiezing van 2010. De stemhulpen vormen een interessante case, omdat ze juist zo open en neutraal mogelijk willen zijn. Het bewust inzetten van persuasieve elementen om gebruikers ergens toe te verleiden is vooral terug te zien in het ontwerp van de vragenlijst: knoppen en korte teksten om grote hoeveelheden informatie (kiesprogramma's) te reduceren tot makkelijke keuzes, aangevuld met klickunnels om snel bij een resultaat uit te komen. Daarnaast was er een aantal opmerkelijke bevindingen die kwamen uit het speels testen en invullen van de online vragenlijsten.

Zo ontdekten de studenten dat 'geen mening' niet overal hetzelfde is. Bij de StemWijzer kun je ervoor kiezen bij elke vraag 'ja', 'geen van beide' of 'nee' als antwoord op te geven; bij het Kieskompas heb je de keuze uit 'helemaal mee eens', 'mee eens', 'neutraal', 'niet mee eens' en 'helemaal niet mee eens'. Als je bij alle vragen in het midden zit, 'neutraal' of geen van beide, bleek dat volgens het Kieskompas de ChristenUnie het meest passend zou zijn, terwijl die voor het StemWijzer juist de laagste score kreeg. Hier kunnen we uit afleiden dat de twee stemadviezen gebaseerd zijn op zeer verschillende onderwerpen.

Figuur 7.0.1 Neutrale antwoorden op het Kieskompas vs de StemWijzer

Nog opmerkelijker is misschien wel dat als je bij de StemWijzer kiest om op alle vragen geen antwoord te geven door middel van de optie 'sla deze vraag over', er alsnog een advies uit de test komt rollen. Het Kieskompas geeft in dit geval geen resultaat weer omdat er geen antwoorden zijn gegeven. Blijkbaar zijn de stemhulpen niet zo voorgeprogrammeerd dat onnatuurlijk keuzegedrag automatisch leidt tot een reactie.

Het aantal partijen dat in het stemadvies meegenomen kon worden, verschilde ook tussen de twee verschillende stemhulpen. Bij de StemWijzer staan de partijen die in de vorige verkiezingen de kiesdrempel haalden, standaard aangevinkt; de nieuwe partijen moet je hier zelf nog bij aanvinken. Aan de ene kant dient dit het gemak omdat dit waarschijnlijk de keuze van de meeste mensen zal zijn; aan de andere kant worden de nieuwe partijen hiermee benadeeld omdat veel mensen geneigd zullen zijn door te klikken zonder de selectie aan te passen.

Figuur 7.0.2 Standaard aangevinkte partijen bij de StemWijzer

Bij het Kieskompas is het echter überhaupt niet mogelijk om nieuwe partijen, zoals de Piratenpartij, in het stemadvies mee te nemen.

Voorgeprogrammeerd

Hoe internet ons leven leidt

Christian van 't Hof
Jelte Timmer
Rinie van Est

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag
Foto omslag: Shutterstock
Opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag

© 2012 Christian van 't Hof, Jelte Timmer & Rinie van Est | Boom Lemma uitgevers

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden veeleelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische veeleelvoudingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978-90-5931-797-0
NUR ...

www.boomlemma.nl

Inhoud

1	Voorgeprogrammeerd	9
1.1	Voorprogrammeren en herprogrammeren	9
1.2	Kijken achter de schermen van het internet	11
1.3	Voorprogrammering van dit boek	23
2	De almachtige zoekmachine	31
2.1	Een ideologische start	32
2.2	Naar de vette reclamebuit	34
2.3	Van personalisatie naar personal coach	43
2.4	Slot: geen kwaad in de zin	50
3	Dit profiel ben jij	57
3.1	Inleiding	57
3.2	Sociale netwerksites	58
3.3	Ontwerpkeuzes en functionaliteiten	62
3.4	Domesticatie en herprogrammering	64
3.5	Verdere personalisering en micro-persuasion	65
3.6	Businessmodellen	67
3.7	Invloed op de maatschappij	74
3.8	Conclusie	76
4	Automatisering van de liefde	87
4.1	Online dating	87
4.2	Werking van datingsites	90
4.3	Implicaties	102
5	Buiten de gebaande paden of binnen het eigen straatje?	115
5.1	Inleiding	115
5.2	Captology: spelen, delen, jagen	118
5.3	Domesticatie	122
5.4	Orkestratie van toeval	124
5.5	Serendipiteit in de openbare ruimte	127
6	Hoe gezond leef jij eigenlijk?	137
6.1	Inleiding	137
6.2	De ontwikkeling van het preventiedenken en de opkomst van marktwerking in de zorg	139
6.3	Gezondheidstesten: het vormgeven van gezondheidsinformatie	142
6.4	Aanbieders van gezondheidstesten als marktontginners	153

7	Wijzer stemmen?	163
7.1	Inleiding	163
7.2	Ontwikkelingsgeschiedenis	165
7.3	Onder de kap: sturing in de constructie van stemhulpen	167
7.4	De 'goede burger': impliciete beelden van burgerschap en democratie	176
7.5	Conclusie	180
8	Politiek binnen de 140 tekens	189
8.1	Twitter als politiek medium	189
8.2	Hoe Twitter de communicatie voorprogrammeert	193
8.3	Twitter als een online openbaarheid	197
8.4	De Nederlandse politieke twittersfeer	198
8.5	Debat op Twitter en in de traditionele media	201
8.6	Consequenties voor de publieke sfeer	207
9	Conclusie	217

Waar kan ik u mee helpen?

